

БЪЛГАРСКИТЕ ДА-ФОРМИ В БАЛКАНСКИ КОНТЕКСТ

Руселина Ницолова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В българския език има много богата система от *да*-форми, които се употребяват сами като сказуемо, т.нар. *независим конюнктив* по терминологията на Маслов. *Да*-формите са в сегашно време, имперфект, перфект, плусquamперфект и аорист, като най-голяма честота имат *да*-формите на сегашно време. Важна особеност на *да*-формите е, че в много от случаите те или нямат пълна парадигма за всички лица и числа, или пък значенията на отделните форми в рамките на една и съща парадигма са доста различни, което налага описването им форма по форма. Освен това в редица случаи едни и същи форми са многозначни и полифункционални. Поради многозначността и полифункционалността на *да*-формите, както и на *нека*-, *нека да*-формите, значението им не може да бъде определено, без да се вземе предвид освен значението на контекста и ситуацията и значението и илокуционната сила на изказването, в което са употребени, а в редица случаи – и лексикалното значение на глаголната форма, както и други нейни граматически значения.

Ето един пример за това, какви «хамелеони» могат да бъдат *да*-формите в зависимост от лексикалното значение на глагола, семантиката и илокуционната сила на изказването и контекста:

- (1) Аз **да вървя**, че вече стана късно.
- (2) Слушай – продължаваше Рада, – **да се ожениш**, че да има кой **да те кърпи**... – **Да се ожена** – каза Шибил, – ама момите не ме искат (Й. Йовков).
- (3) Цветко, бре, я **да ти продам** една кокошка! (Чудомир)

(4) *Да не съм те видял повече да пушиш!; Да не съм те чула да употребяваш такива думи!*

В първото изречение говорещият с формата *да вървя* заявява желанието си да извърши действието, което смята за необходимо, а слушателят няма нищо общо с извършването на действието от говорещия.

В (2) с формата *да се ожена* говорещият посочва, че е готов да извърши действието, за което го подканва слушателят.

В (3) конструкцията *да ти продам* има по-сложна семантика. Тук с изказването не се означава само готовността на говорещия да извърши действието, защото човек може да продаде нещо на някого само ако той иска да го купи, т.е. става дума за двустранен акт, в който слушателят също така трябва да извърши определено действие и това изказване е индиректна подкана, която в директен вид би имала вида: *Купи от мене една кокошка!*

Последната група примери пък в (4) вече означават една много силна подкана (прохибитив – забрана), която в скалата по сила на волеизявата на повелителните изречения стои най-отгоре. Тази силна забрана обаче е също така вид индиректна подкана, свързана с импликация за слушателя – за да не те видя повече, че пушиш, ти не трябва да пушиш; за да не те чуя да употребяваш такива думи, ти не трябва да ги употребяваш, т.е. при глаголи за възприятие или за получаване на информация по друг начин говорещият не желае да възприема, да научава за определено действие на слушателя, който пък според волеизявата на говорещия следва да не го извършва.

Както се вижда, при индиректната подкана важна роля играе лексикалното значение на глагола. При този вид подкана глаголът трябва да означава действие, свързано по някакъв начин с определено действие на слушателя, като връзката между двете действия може да бъде от различно естество, срв. (3), (4) и (5).

(5) *Я да ти стана една секретарка!* – ставането секретарка не зависи само от говорещия, а преди всичко от слушателя, който трябва да назначи лицето на въпросната длъжност.

Значенията на глаголните времена (сегашно време, имперфект, перфект, плусquamперфект, аорист), които се използват при образуване на *да-* и *нека-*, *нека да-* формите, по особен начин си взаимодействат с модалното им значение. Най-често тези времена имат същото значение както при индикатива, но има и някои специфични случаи. Така например при контрафактивното значение на *да-*формите темпоралната ориентация на имперфекта се замества с омнитемпоралност (всевременност), т.е. означават се контрафактивни действия в трите темпорални плана – минало, сегашно, бъдеще:

(6) *Де да имах вчера тези пари! Де да имах сега тези пари! Де да имах на утрешния пазар тези пари!*

Общ семантичен признак на *да-*формите е *нефактивността*, която се представя в доста разнообразни видове: възможност, предположение като особен вид възможност, необходимост, подбудителност (подбуда с различна сила за реализиране на възможно или невъзможно (контрафактивно) действие, забрана, предпазване, пермисивност (искане и даване на позволение за извършване на действието), оптативност. В случаите на транспозиция пък *да-*формите означават *реално (фактивно) действие*, т.е. оказва се, че *да-*формите представят варианти почти от целия модален спектър. (Без да обсъждаме подробно схващането, че *да-*формите представляват отделно наклонение, конюнктив, – вж. напр. [Golab 1954](#), [Маслов 1982](#) и др., тук ще отбележим само, че посочените по-горе факти от тяхната характеристика са една от причините да не приемаме това мнение.)

Според значението си *да*-формите се делят на следните по-големи групи, които от своя страна съдържат редица разновидности:

1. *Да*-форми с повелително значение, напр. *Да дойдеш у нас довечера!*
2. *Да*-форми с оптативно значение, напр. *Да бъдеш здрав и весел!*
3. *Да*-форми за означаване на действието като искано от страна на говорещия, напр. *Да отвори ли прозореца ? – Отвори го, моля; Не го отваряй!*
4. *Да*-форми за означаване на възможно действие, напр. *Някой от вас да играе на табла?* (Г. Гочев)
5. *Да*-форми за означаване на възможно/необходимо действие, напр. *Досега да е станал веке доктор, ама инат хора тукашните* (А. Константинов), т.е. *Досега можеше/трябваше да е станал вече доктор.*
6. *Да*-форми за реално минало действие (транспозиция), напр. *Да уча в село цели три години втори клас и все с много добър успех. И сега не барем пак във втори, ами да ме върнат в първи!* (Т. Г. Влайков)

Важна роля играе и илокуционната сила на изказванията с *да*-форми: съобщителни, въпросителни, подбудителни, оптативни, като значението на *да*-формите е различно в различните видове въпросителни изказвания (същински общи въпроси, същински частни въпроси, ехо-въпроси) и в различните видове подбудителни изказвания – за подкана, за забрана, за предпазване и др. Много богат е инвентарът на изреченията с *да*-форми и от синтактична гледна точка. Тези форми се употребяват в самостоятелни прости изречения, в сложни съчинени изречения, в главни изречения, а също и в подчинени изречения с релативи, които може и да са се превърнали в съюзи за време (към тях можем да добавим изреченията с *тъкмо да*), както и в подчинени изречения с въпросителни думи.

Наличието на *да*-формите отличава българския език от другите славянски езици, като само при някои подбудителни и оптативни изречения има известна близост между него и южнославянските езици сръбски, хърватски и словенски. В

сръбския съществуват само *да*-изречения с глагол в сегашно време, които са подбудителни, служат да се изрази “пожелание или съгласие да се извърши посоченото действие (напр. *Да склонимо тројцу. Да идемо. Да ми то урадиш*)” ([Лашкова 1985: 120](#)). В словенския се употребяват само *да*-форми с перфект, паралелни на българските подбудителни форми за строга забрана и на оптативните форми, напр. *Da mi takih stvari nisi več govoril; Da mi tega nisi več storil! Da si mi zginil spred oči!* ([Toporišič, J. 1967: 125, 158](#))

В балканските езици (гръцки, румънски и албански) обаче *да*-формите имат много съответствия, тъй че имаме пълно основание да смятаме, че те до голяма степен представляват балканизъм в българския език (вж. [Асенова 1989](#), върху чието обстойно проучване се опира до голяма степен тази статия и откъдето са взети повечето цитирани тук примери от балканските езици).

П. Асенова изтъква в книгата си, че има паралели в значението на разглежданите форми с повелително, оптативно и дубитативно значение, а при транспозицията им за означаване на реално минало действие в съобщителни изречения съответствията са учудващо пълни (по-подробно за значенията на тези изречения в български вж. у [Ницолова 1978/ 1974](#)). Напр.:

(б) бълг. *Аз да му правя попара всеки ден и млин да му точа, а той да ми стои като нукал насреца!* (Чудомир);

(6а) рум. *Să aibă bani și să moară de foame!* ‘Да има пари и да умира от глад!’

(6б) гр. *Ἐγώ νά εἶμαι βασίλισσα στό καλά μου, κι’ ἡμητέρα μου νά πεινάει γιά ψωμί!*
(нар. пр.) ‘Аз да съм царица в благоденствие, а майка ми да гладува за хляб!’

(6в) алб. *Të kesh para dhe të rrosh si fukara!* ‘Да имаш пари, а да живееш като бедняк’.

Тук ще се спрем на употребата на някои *да*-форми в български, чиито балкански паралели, доколкото съществуват, би било добре да се проучат по-подробно.

Ще започнем с отрицателните *да*-форми от свършен вид за предпазване (адмонитив), които се използват в речеви актове директиви (вж. по-подробно по този въпрос у [Ницолова 1984](#)). Семантиката им не се изчерпва само с волеизявата на говорещия предимно за неизвършване на определено действие, а е доста по-сложна. Волеизявата на говорещия е свързана с импликация, която гласи: ако означеното действие се извърши, то ще има отрицателен ефект за слушателя, по-рядко – за говорещия или за трето лице. Поради това слушателят, който поради невнимание или недобро обмисляне може да извърши въпросното действие, трябва да бъде предпазен чрез изказването с *да*-форма от говорещия да не го извършва. Напр.:

(7) Да не паднеш!; Да не се подхлъзнеш!; Да не се простудиш!; Да не счупиш вазата!; Да не забравите за събранието!; Да не се откажеш от проекта!; Да не се върнеш още на втория ден!;

Детето да не падне!; Да не се счупи стъклото!;

Да не стане като вчера!; Да не стане късно!;

Да не закъснея заради тебе!; Да не изпуснем влака!

Макар че адмонитивните форми могат да бъдат и в 3 л., и в 1 л., а могат да бъдат и безлични, подбудата в тях е насочена единствено към слушателя, който според говорещия не трябва да извършва дадено действие или да способства за появата на състояние, свързано с трето лице, с говорещия или без точно определено лице (при безличните форми).

Бъдещото действие, означено с адмонитивните *да*-форми в българския език, което според говорещия не трябва да се реализира, може да бъде неконтролирано

физическо, физиологическо, психическо действие (напр. *падна, подхлъзна се, простудя се, разболея се, забравя* и др.) и по-рядко – контролирано действие (*откажа се, върна се, покажа се* и др.). И в двата случая слушателят се подканва да внимава, т.е. да се помъчи да не допуска неконтролираните действия или да не извършва без специално обмисляне контролираните действия, за да се избегнат лошите последици (вж. по-подробно по този въпрос у [Ницолова 1984](#)).

Между изреченията с *да*-форми за забрана (прохибитив) и изреченията с адмонитив съществува ясно определено различие, свързано с наличието на контрол върху действието от страна на глаголното лице при прохибитива и с отсъствието на контрол в най-широк смисъл на думата – при адмонитива, срв.:

(8) *Не чуни вазата!*

(9) *Да не счупиш вазата!*

В другите славянски езици адмонитивното значение се предава от отрицателния императив от св. в. Спецификата на българския език е свързана формално не само с навлизането на *да*-формите във функционалната сфера на императива, но и с това, че както в източните и западните славянски езици адмонитивът се образува от глаголи за неконтролирано и контролирано действие от различен вид, напр.:

(10) чеш. *Nenastydni! Neupadni! Neřekni mi to!*

(11) пол. *Nie zrób tego!*

(12) рус. *Смотри, не упади!*

В сръбския език обаче адмонитивното значение е присъщо на императивни форми от глаголи само за психическа дейност, срв.:

(13) *Не забора̀ви!; Не схвати криво!; Не узми за зло!, но не и: * Не падни!; * Не назеби!; * Не сломи чашу!* (вж. [Ивић 1958: 98](#)).

Съответствие на българските адмонитивни конструкции с *да*-форми в книгата на Асенова ([Асенова 1989: 140](#)) намерихме в един румънски пример и в един гръцки пример, който обаче не е много ясен и значението му може да се сметне и за оптативно, срв.:

(14) рум. *Dar să nu adormi, că mori* (V. Alecsandri) 'Но да не заспиш, защото ще умреш'.

(15) гр. *Νά μή σ'εύρει θυμομένον ο ήλιος όπου πέφτει* (Σολωμός) 'Да не те намери сърдит слънцето, където залязва'.

Вторият вид изречения с *да*-форми, на които искаме да обърнем внимание тук, са подчинени изречения с релативи. И в тях *да*-формите означават нефактивност, която в зависимост от значението на изречението и контекста може да се реализира като възможност и необходимост също както в простите изречения с въпросителни думи от типа *Какво да правя?*, т.е. *Какво трябва/ мога да правя?* Напр.:

(16) *Поръча си камина, която да отоплява и двете стаи;* т.е. може/ трябва да отоплява и двете стаи.

(17) *Търси се инженер, който да е завършил електроника,* т.е. който трябва да е завършил електроника.

В румънския такива изречения са отбелязани с доста примери в Синтаксиса на Сандфелд и Олсен ([Sandfeld, Olsen 1936: 358–359](#)). Напр.:

(18) рум. *Simt lipsa unui prieten, care să-mi fie aproape* ([Sandfeld, Olsen 1936: 359](#)) – 'Чувствам нужда от приятел, който да ми бъде близък'.

Интересно е дали такива изречения се срещат и в гръцки и албански.

Изреченията с релативи, съдържащи да-форми, са не само определителни, но и темпорални, в които релативите вече са се превърнали в подчинителни съюзи за време. Изреченията за време с *когато да*, *докато да* също като тези с *тъкмо да* означават контрафактивно действие, което в най-близко бъдеще спрямо определен интервал на референтност в миналото е предстояло да се реализира. Напр.:

(19) *Когато да позвъни по телефона, изведнъж се сети, че Мария вече е заминала.*

(20) *Докато да го заговоря, той се спря с някого друго.*

(21) *Тъкмо да седна да пиша, и телефонът иззвъня.*

Съответствия на тези изречения намерихме в гръцки и румънски.

(22) гр. *Ο δρόμος είναι σκοτεινός ός ρουί na s'antamōsō...* 'Пътят е мрачен, докато да те срещна' ([Асенова 1993: 4](#)).

(23) рум. *Când să se spargă adunarea, împăratul veni la mijloc* ([Sandfeld, Olsen 1936: 361](#)) 'Когато да се разпръсне събранието, императорът дойде в средата'.

Накрая бихме искали да отбележим, че с досега разгледаните в други работи ([Ницолова 1974](#), [1984](#), [1993](#), [2000](#), [2005](#)) и с прибавените тук употреби едва ли се изчерпват абсолютно всички употреби на да-формите в българския и в другите балкански езици. Задача на бъдещето е да се направи едно подробно съпоставително изследване на съответните форми във всички балкански езици, като се държи сметка

за формалните особености, семантиката и особено за прагматиката на моделите изречения с тези форми. Освен това би било добре тези модели да се съпоставят и с романските езици, защото изглежда, че в отделни случаи паралелните модели обхващат един европейски ареал, по-голям от Балканския полуостров.

Литература

- Asenova, P. 1985. *Considérations sur les constructions remplaçant l'infinifitif dans les langues balkaniques et leurs correspondances en français*. In: *IIe Colloque franco-bulgare de linguistique contrastive, Paris, 1er et 2 décembre 1982*. Paris, Institut d'Études slaves, 7–18.
- Асенова, П. 1989. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София, Наука и изкуство (Второ издание, В. Търново, Faber, 2002).
- Asenova, P. 1993. *Un balkanisme non-réalisé en Bulgare (A propos des locutions conjonctives dans les langues balkaniques)*. In: U. Hinrichs, H. Jachnow, R. Lauer, G. Schubert (Hrsg.). *Slavistische und balkanologische Aufsätze Norbert Reiter zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden, Otto Harasowitz, 1–10. (*Opera slavica*. Neue Folge: Band 13, *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*)
- Golaб, Z. 1954. *Funkcja syntaktyczna partikuly da w językach pd.-słowiańskich (bułgarskim, macedońskim i serbo-chorwackim)*. *Vjuletin PTJ, zeszyt XIII, Kraków, 67-92*.
- Ивић, М. 1958. *Употреба вида у словенском императиву с негацијом*. В: *Славянская филология*. Москва.
- Лашкова, Л. 1985. *Кратка сърбохърватска граматика*. София.
- Маслов, Ю. 1982. *Грамматика на българския език*. София, Наука и изкуство.
- Ницолова, Р. 1978/1974. *Към въпроса за транспозицията на императива в български и в другите славянски езици*. В: П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). *Помагало по българска морфология*. Глагол. София.
- Ницолова, Р. 1984. *Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език*. София, 1984.
- Ницолова, Р. 1993. *За отношението между граматика и прагматика*. В: Д. Станишева, Р. Ницолова (съст.). *Грамматика и семантика на славянските езици в комуникативен аспект*. София.
- Ницолова, Р. 2000. *За състава на да-изреченията в български*. В: Й. Тишева, Г. Колев (съст.). *Едно поколение български езиковеди*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 161-169.

- Ницолова, Р. 2005. Изречения с *да*-форми, означаващи възможност, в разговорната реч (под печат).
- Sandfeld, Kr., Olsen, H. 1936. *Syntaxe roumaine. I. Emploi des mots à flexion*. Paris, Librairie E. Droz.
- Toporišič, J. 1967. *Slovenski knjižni jezik. 3*. Maribor, 1967, Založba obzorja Maribor.

